

मिखाईल शोलोखोव

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - सोविएत रशियाची पन्नास वर्षे, संपा. वसंत पळशीकर, समाज प्रबोधन संस्था, पुणे व मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, १९६८)

मिखाईल शोलोखोवच्या लेखनसंसारचा विस्तार पाहता सकृद्दर्शनी तो रशियन कादंबरीच्या परंपरेत नेमकेपणे बसतो असे वाटल्यास नवल नाही. पहिले महायुद्ध, रशियन क्रांती, त्यानंतरचे यादवी युद्ध व त्याहीनंतरचा रशियातील सामयिक शेतीचा प्रयोग या सर्वांचे दर्शन घडविण्यासाठी तीन हजार पृष्ठांचा संभार सादर करणाऱ्या लेखकाबद्दल असा ग्रह होण्यास प्रथमदर्शनी तरी हरकत दिसत नाही. पण गुणवत्ता व संख्या वा विस्तार नेहमी एकत्र आढळतातच असे नाही. आणि शोलोखोवच्या साहित्याच्या अवलोकनानंतर एका महत्त्वाकांक्षी कादंबरीकाराच्या अपयशाच्या पातळ्या जाणवून 'त्याच्या उडीपेक्षा त्याची झेप मोठी होती' असे म्हणावेसे वाटल्याखेरीज राहवत नाही.

शोलोखोवला नुकतेच नोबेल पारितोषिक मिळाले. पास्तरनाक प्रकरण वा परवाचे दानिएल-सिन्यावस्की यांच्या जेरबंदीचे प्रकरण, या दोन्ही वेळी त्याने जोरदार व उद्धत वक्तव्ये केली. या वक्तव्यांतून घडणारे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन लोभस निश्चित नाही. म्हणजे शोलोखोव तसा अस्तित्वात निश्चित आहे. पण कादंबरीकार या नात्याने त्याचा अवतार 'आणि दोन संथ वाहते' (अँड क्वाएट फ्लोज द दोन) व त्याच्याच दुसरा भाग 'आणि दोन समुद्राला मिळते' (अँड दोन फ्लोज होम टु द सी) यांच्या लिखाणानंतर संपलाच असे आढळून येते. पुढे त्याने फारसे लिहिले नाही आणि लिहिले त्यात काही 'नवी वाट' मळण्याचा हेतू मनात धरण्याचे, तसा प्रयत्न केल्याचे आढळत नाही. वर निर्देशिलेल्या दोन कादंबऱ्यांत त्याने आपल्या उंचीचा उच्चांक गाठला असल्याने कलावंताची उंची त्याच्या श्रेष्ठ कलाकृतीवरूनच मोजावी हे समीक्षासूत्र लक्षात ठेऊन वरील दोन कादंबऱ्यांचा विचार केल्यास कादंबरीकार शोलोखोवची प्रत व त्याचा दर्जा ठरविण्यात त्याच्यावर अन्याय होणार नाही.

टॉलस्टॉय-पद्धतीची बांधणी

वर म्हटल्याप्रमाणे या दोन कादंबऱ्यांचाच विचार करावयाचा म्हणून दोन्हींच्या व्याप्तीकडे नजर टाकल्यास शोलोखोवला 'युद्ध आणि शांतता' (वॉर अँड पीस) सारखे काहीतरी भव्यदिव्य करण्याची इच्छा असावी अशी शंका येते. वरवर पाहता पद्धतही टॉलस्टॉयचीच वापरली आहे असे लक्षात येते. साऱ्या जीवनाला ढवळून काढणाऱ्या युद्धासारख्या प्रचंड घटना घ्यावयाच्या व लहानमोठी कुटुंबे व व्यक्ती यांच्यावर या घटनांचे झालेले परिणाम न्याहाळात पुढे सरकत जावयाचे असे टॉलस्टॉयच्या पद्धतीचे संक्षिप्त वर्णन करता येईल. व्यक्तिमात्रांच्या जीवनांत अवतरणारा काल व राष्ट्राच्या जीवनातील काल यांचे एकाच वेळेस मापन करीत राहणे; राष्ट्रीय पातळीवर क्षुद्र वाटणाऱ्या जन्म-मृत्यूसारख्या घटनांचे व्यक्तिमात्रांच्या जीवनातील अंतिमत्व थंडपणे नोंदणे; त्याचप्रमाणे तोफांतील अग्निगोलक कोसळत असता कुठेतरी, फाटक्या छपराखाली प्रेम, स्नेह, कुटुंबवत्सलता यांचे अंकुर जीव धरून राहतात असे दाखविणे हाही टॉलस्टॉय पद्धतीचा एक विशेष होय.

शोलोखोवने या पद्धतीचा आदर्श आपल्यापुढे ठेवला असावा याचे सूत्र कादंबरीत मिळते. शांतता, युद्ध, क्रांती, व यादवी ही 'आणि दोन संथ वाहते' या कादंबरीच्या चार भागांची नावे होत. देश या दृष्टीने पाहता रशियात काय काय घडत होते हे पाहणे

व नोंदणे हा शोलोखोवचा हेतू या विभाजनातच स्पष्ट होतो. पण या हेतूस छेद गेला आहे तो 'दोन' नदीच्या परिसराबद्दल आत्यंतिक आत्मीयतेचा धागा कथानकात सारखा वाहत राहिल्यामुळे. राष्ट्रास व्यापून टाकणारे, राष्ट्राचे जीवन ढवळून टाकणारे असे काहीतरी प्रलयकालीन पाहात आहोत असे वाटण्याऐवजी, इतरत्र (रशिया म्हणून रशिया या कादंबरीत कधीच उभा राहात नाही) घडणाऱ्या घटनांचे दोन नदीच्या परिसरावर, तिथल्या कोसक शिलेदारांवर झालेले परिणाम तीव्रपणे अनुभवीत आहोत असेच सारखे कादंबरी वाचतांना वाटत राहाते. राष्ट्रीय पातळीवरून कादंबरी प्रादेशिक पातळीवर खेचली जाते ती यामुळे. राष्ट्रीय जीवनात युगांतर घडविणाऱ्या प्रचंड प्रयत्नाचे दर्शन प्रादेशिक पातळीवर होणे आक्षेपार्ह नाही. पण असे होताना या घटनांचे स्वरूप खुजे होते. वर विमाने भरारत असता खाली कीटकांचे वळवळणे पाहिल्यास जसे वाटावे तसे काहीतरी होते. परचक्र, दरवडेखोरी व लुटालूट व स्वातंत्र्ययुद्ध यांतला भेद पुसला जातो व ही कादंबरी शांतता, युद्ध, क्रांति, यादवी यांची गाथा न वाटता घोडेस्वार व तलवारबहादुर; लढाईवर जाणारा बाप वा प्रियकर व त्यासाठी काळजीने चूर होणारी कुटुंबीय माणसे वा प्रेयसी यांची कथा बनून राहाते.

केवळ दोन नदीचा परिसरच नव्हे तर त्यांतील ग्रेगोर व त्याचे कुटुंबीय यांच्यावरही शोलोखोवने लक्ष केंद्रित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. एखादी कुळकथा (सागा) सांगावी त्याप्रमाणे ग्रेगोरच्या, तुर्की बाईशी लग्न करणाऱ्या आज्यापासून शोलोखोवने सुरुवात केली आहे. 'आणि दोन सागराला मिळते' या पूरक कादंबरीचा अंत दुसरे कोणीही आपले म्हणण्यासारखे न राहिलेला ग्रेगोर व्हायचे ते होवो या निर्धाराने, आपल्या घरी, नातालियापासून झालेल्या मुलाला जवळ घेण्यासाठी येतो, अशा प्रसंगाने केलेला आहे. ग्रेगोरचे नातालियाशी लग्न, त्याचे आक्सिन्याशी (प्रथमतः लग्नबाह्य) दृढ प्रेमसंबंध, पहिल्याने तलवार चालविल्यावर त्याच्या मनाची झालेली घालमेल, दोन नदी, तीवरील कुरणे, त्यासंबंधीची ग्रेगोरची ओढ या साऱ्यांचे चित्रण शोलोखोवने अतिशय मन लावून व प्रसंगी आर्ततेने केले आहे. ग्रेगोर हा कथानायक बनतो ते यामुळे अपरिहार्यच.

पण याचा परिणाम कादंबरीच्या एकसंधपणावर काहीसा विपरीत होतो. राजकीय, ऐतिहासिक व समाजाच्या एकंदर जीवनाची गाथा उलगडून दाखविण्यासाठी बद्धपरिकर असलेला शोलोखोव ग्रेगोरचे गाऱ्याने सांगतो आहे असे वाटू लागते, आणि राष्ट्रीय व रशियन पातळीवर कथा न वावरता ती दोनच्या परिसरात गुंगत राहाते. कादंबरीची बैठकच द्विखंडित होते व प्रथम डोळे दिपविण्याचा आव आणून लामणदिवा पुढे सारावा तसा परिणाम होतो. टॉलस्टॉय स्वतःला एका कुटुंबास बांधून ठेवताना दिसत नाही. आणि नताशासारखे एखादे महत्त्वाचे वाटणारे पात्र शेवटी अशा तऱ्हेने विकसित झालेले दिसते की मुलगी-स्त्री यांपासून सुरुवात करून स्त्रीत्व वा मातृत्व याच्या केवळ (अॅस्ट्रॅक्ट) पातळीवर ते जाऊन पोचले आहे असा प्रत्यय येतो. ग्रेगोर मात्र ग्रेगोरच राहतो. यात अर्थात स्वरूपतः वाईट काहीच नाही. पण संकल्प, प्रयत्नांची दिशा व फलित यांच्या परस्परसंबंधांत अपरिहार्यता न दिसल्यास कलाकृतीची स्थापना होत नाही हे सत्य निर्विवाद. कादंबरीच्या गर्भसंभवातच असे सदोषत्व असल्याने पदरी अपयश घेण्याखेरीज शोलोखोवला आणखी काही करता येण्यासारखे नव्हते.

- आणि दोस्तोवस्की-पद्धतीचे निवेदन

कादंबरीच्या संभवातील या दोषांमुळे दुसराही एक दोष परिणामतः उत्पन्न झाला आहे, तो निवेदनतंत्राविषयी. राष्ट्राऐवजी प्रदेश व जनतेऐवजी व्यक्ती यांच्यावर लक्ष केंद्रीभूत करताना टॉलस्टॉयप्रमाणे महाकाव्यसदृश (एपिक) निवेदनाचे तंत्र स्वीकारणे अर्थात शोलोखोवला शक्यच नव्हते. आवाका व व्याप यांमुळे टॉलस्टॉय आपले निवेदन बहुपात्रकेंद्रित, अलिप्त व प्रवाही ठेवी. या उलट ग्रेगोरच्या जाणीवेमधूनच शोलोखोवची कलाजाणीव आविष्कार शोधीत असल्याने ग्रेगोरच्या अंतर्मनाचा ठाव घेणे, 'हे दोन!' अशी सुरुवात करून दोन नदीचे स्तुतिस्तोत्र गाणे हे क्रमप्राप्त होते. एकाच वेळी खोलवर व दूरपर्यंत जाण्याचा शोलोखोवचा प्रयत्न फसला तर नवल नाही. परिणामतः शोलोखोव अपरिहार्यतेने दोस्तोवस्कीच्या नाट्यमय पद्धतीच्या बराचसा जवळ येतो. ग्रेगोरच्या प्रेमपात्राच्या नवऱ्याला- स्टीफनला- आपल्या बायकोच्या गैरवर्तणुकीची बातमी कळताच होणाऱ्या त्याच्या मनःस्थितीचे

शोलोखोवने केलेले वर्णन, वा नातालियाने उरी खुरपे भोसकून घेतल्याच्या प्रसंगाचे वर्णन- एक ना दोन अनेक वेळा, शोलोखोव संबंधित पात्रांच्या मनोभूमिकेत शिरून त्यांच्या अंतर्मनातल्या विकारांचे, भोवऱ्यांचे, प्रभावी प्रतिमांद्वारा चित्रण करून, दोस्तोवस्कीच्या पद्धतीने प्रसंग उभा करताना दिसतो. आणि मग प्रश्न येतो की टॉलस्टॉय व दोस्तोवस्की या रशियन कादंबरीच्या दोन प्रभावी परंपरांचा जाणीवपूर्वक समन्वय करण्याचा तर शोलोखोवने प्रयत्न केला नाही ना? भीषण व काहीशा अमानुष अशा बलात्कार, गर्भपात, आत्महत्या इत्यादी घटनांचे शोलोखोवने केलेले चित्रण पाहिले की ही शंका दृढ झाल्याखेरीज राहात नाही. शोलोखोवची काही पात्रेदेखील अमानवी वाटतात. उदाहरणार्थ 'टफटी' हे पहिल्या कादंबरीतील पात्र पाहा. मृत्यूविषयी या पात्राचा दृष्टिकोण, अनेक वर्षे शिपाई असूनही मारण्याच्या क्रियेविषयीच त्याला वाटणारे आकर्षण याचे चित्रण शोलोखोवने तपशीलवार केले आहे.

टॉलस्टॉय व दोस्तोवस्की यांना एकत्र आणण्यात शोलोखोवला आलेले अपयश हे, त्याच्या कादंबरीचे स्वरूप व त्याचा उद्देश लक्षात घेता, अपरिहार्यच म्हटले पाहिजे. पहिल्या दर्जाचे, समष्टिजीवनाचे व्यापक व प्रभावी दर्शन; वा व्यक्तिजीवनाचे एककेंद्रित व परिणामकारक सखोल चित्रण यांत सरळसरळ निवड केली असती तर महा-कादंबरीचे निवेदनतंत्र व कुळकथेचे (सागा) चित्रण अशी विजोड तडजोड करण्याची आपत्ती शोलोखोववर कोसळली नसती. स्वरूपतः ज्या कथावस्तूत महाकादंबरीची अलिप्त व विस्तृत निवेदनक्षमता व नाट्यमय तीव्रता यांचा समन्वय शक्य नाही तिथे तो साधण्याचा प्रयत्न करणे यात शोलोखोवच्या कलाजाणिवेवर त्याच्या साहित्यिक महत्वाकांक्षेने कुरघोडी केल्याचे स्पष्ट दिसते.

हेतुपुरःसर राजकीय संदिग्धता

शोलोखोवचे अपयश हे या बाबतीत तरी फारसे गर्हणीय वाटत नाही. कलाजाणीव, तिची वाटचाल व तिने उभारलेले इमले यांच्या मोठे-छोटेपणाचा आलेख निश्चितपणे व आधी कोणालाच रेखता येत नाही. या तऱ्हेचे कलांतर्गत अपयश म्हणूनच (संकल्पित झेप महत्वाकांक्षी असल्यास) कौतुकास्पदही ठरू शकते. व शोलोखोवच्या टॉलस्टॉय-दोस्तोवस्की समन्वय-प्रयत्नाचे या संदर्भात कौतुकही करता येईल. ते एक वैभवशाली अपयश मानता येईल. पण या कादंबरीच्या अपयशाचे दुसरे कारण हेतुपुरःसर राजकीय संदिग्धतेत आहे आणि या बाबतीत अर्थातच शोलोखोवची जबाबदारी क्षम्य मानणे अवघड आहे.

'आणि दोन संथ वाहते' या कादंबरीत क्रांती व नंतरची यादवी यांचे वर्णन येऊन कादंबरी संपते. रक्तवर्णीय (म्हणजे कम्युनिस्ट) व श्वेतपक्षीय यांत ग्रेगोर कोणत्या बाजूला आहे याचा जर शोध घेऊ लागले तर मोठी मनोरंजक गोष्ट लक्षात येते. ग्रेगोर हा हळूहळू पण निश्चितपणे विचार करावयास लागला आहे, आपल्या कोसकनिष्ठेचा कट्टर व कडवा कोश फोडून तो 'लाल' आंतरराष्ट्रीयवादाकडे झुकला आहे असे शोलोखोवने 'क्रांती' या विभागाअखेर दाखविले आहे. परंतु 'यादवी' या विभागात मात्र तो श्वेतांच्या कच्छपी लागलेला दिसतो. या बाबतीत त्याची दोनविषयीची निष्ठा 'आम्ही आमचे राजे, आमचे ते फक्त आमच्याचसाठी राहणार, अधिक मिळणार असले तरी ते दुसऱ्याबरोबर (विशेषतः शेतकरी वर्गीयांबरोबर) वाटून घेण्यास खरा कोसक कधीच तयार होत नसतो' इत्यादी कोसक निष्ठा-संहितेतील कारणे असतीलही. परंतु विचार करावयास लागून 'लाल' पक्षाकडे झुकलेला नायक कोणत्या तऱ्हेने बदलावा याला काही तरी विश्वसनीयता हवी होती. 'आणि दोन सागराला मिळते' या पूरक कादंबरीत पुन्हा एकदा ग्रेगोर 'लाल' होतो व नंतर सोविएट राज्यकर्त्याविरुद्ध बंड करणाऱ्या कोसक शिपायांशीही हातमिळवणी करतो इत्यादी जे बाजू बदलण्याचे प्रकार आहेत ते अत्यंत अस्वाभाविक वाटतात. शेवटी तर ग्रेगोर एका आत्यंतिक व्यक्तिनिष्ठ कृतिप्रवण नायकांच्या मालिकेत सरळ व सहजासहजी बसण्याइतका आत्मकेंद्रित बनतो. एखाद्या कोसक शिलेदाराने फक्त दोन नदी व तिचा परिसर, आपले कुटुंब व आपले घोडे यांच्या बाबतीतच कडवे व तीव्र मत दाखविणे हे दोषार्ह, अकलात्मक वा अस्वाभाविक मुळीच नाही. पण भूमिकेच्या उभारणीस कसा प्रारंभ होतो यावरच पुढील बांधणीचे स्वरूप अवलंबून असते. पायाभरणी चौसोपी वाड्याची व प्रत्यक्ष बांधकाम चिमणीचे असा प्रकार रुचत नाही. सारा कलाविष्कारच त्यामुळे गढूळतो. ग्रेगोर एकनिष्ठ नसला तरी चालेल, पण सुसंगत हवा हे निश्चित. ग्रेगोरच्या

व्यक्तिमत्त्वाचा राजकीय गाभा असा ठिसूळ राहातो आणि एक प्रचंड रचनाकल्पाच्या केंद्रस्थानी सुप्रतिष्ठित केलेल्या शक्तीस दुभंगलेपण आणणारी शोलोखोवची राजकीय संदिग्धता एकंदर कलाकृतीच्या हिणकसपणास कारणीभूत होते.

'आणि दोन संथ वाहते' या महत्त्वाकांक्षी कादंबरीच्या अपयशाची मीमांसा ही अशी. 'आणि दोन सागराला मिळते' ही कादंबरी मात्र पहिल्यापेक्षा एका बाबतीत अधिक सरस आहे. "असे कोणतेही राजकीय सत्य नाही की जे सर्वांना सर्वकाल आपल्या छत्राखाली सुखाने वावरू देईल" याची ग्रेगोरला जाणीव होते. आपल्या सुखाच्या कल्पना बदलणे वा शासनाच्या तत्संबद्ध कल्पनांपुढे मान तुकविणे यांपैकी कोणताही मार्ग न स्वीकारता आपले तेच पुढे चालविण्याचा मार्ग ग्रेगोर पत्करतो, हे या कादंबरीत स्पष्टपणे चित्रित झाले आहे. ग्रेगोरच्या या कादंबरीतील व्यक्तिचित्रणास त्यामुळे कणा मिळाला आहे. राजकीय बाबतीत असंदिग्धता आल्यामुळेच, आपले कुटुंब व आपण याविषयीचे आडाखे सदा मनाशी बांधीत राहून, त्यानुसार हालचाली करणारा 'कौटुंबिक' ग्रेगोर अधिक पाहाण्याजोगा वाटू लागतो. मुलांविषयी (व नातालियाविषयीही) त्याला वाटू लागलेले प्रेम, उत्पन्न झालेला जिव्हाळा व मग आपले घर, आपली जमीन, व तिची मशागत याची त्याला लागलेली ओढ या सर्वांमुळे कादंबरी अधिक बांधीव व एकचित्त वाटू लागते. अर्थात एक संकल्पित देशगाथा, पुढे क्रांतिकथा व शेवटी एका शिपायाची गोष्ट असे फलितांतर झाल्याचे पहिल्या कादंबरीच्या संदर्भात पाहिल्यास जाणवते. पण फक्त स्वतःच्या संदर्भात पाहिल्यास 'आणि दोन सागराला मिळते' ही कादंबरी यशस्वी वाटते.

प्रभावी प्रेमकथा

दोन्ही कादंबऱ्यांत संपूर्ण यश मिळविलेला असा चित्रणाचा जर कुठला भाग असेल तर ग्रेगोर-आक्सिन्या प्रेमवर्तुळाचा. शारीरभोगांत भिन्न ठिकाणी असले तरी मनाने सदा एकत्र असलेल्या जीवांची कहाणी शोलोखोवने फार संयमाने पण प्रभावीपणे चित्रित केली आहे. म्हटले तर पण तसे पाहता लगाने एकत्र आणलेल्या कोणत्याही जोड्यापेक्षा एकजीव झालेल्या या प्रेमिकांचे चित्रणच जर शोलोखोवने करावयाचे ठरवले असते तरी निर्भेळ कलाजाणिवेचा तो एक विजयच ठरला असता. पण तरीही इतरत्र समन्वय-प्रयत्नांत गुंतलेल्या शोलोखोवने त्यांचे प्रेम मात्र आपल्या नैसर्गिक पातळीवरच ठेवले आहे. आक्सिन्या आहे तोपर्यंत आपल्याला आपले स्वतःचे जीवन असावे याची ग्रेगोरला ओढ आहे. आक्सिन्या गेल्यावर तो नातालियापासून झालेल्या आपल्या मुलाला पाहायला परततो ही घटना अर्थपूर्ण आहे. आता त्याचे स्वतःचे काही राहिले नाही. भविष्य घडविणे, त्याला आकार देणे या क्रिया आता त्याच्या हातांत नाहीत. त्याचे कर्तेपण आता संपले आहे. नशिबी राहिले ते पाहणे. आक्सिन्याच्या मृत्यूबरोबरच ग्रेगोरचे स्वतःचे आयुष्य मागे पडले. भूतकाळात जमा झाले. मुलगा हा जगात आपले काहीतरी शिल्लक असल्याचे प्रतीक बनतो, त्याचप्रमाणे भविष्याचा आधारही तोच. मुलाला पाहणे म्हणजे जीवनासक्तीचे जीवनशक्तीत रूपांतर. स्वतःच्या कोशातून बाहेर पडून अनादि चैतन्यतत्त्वाला साद देताना केलेला हुंकार म्हणजे दुसऱ्या कादंबरीच्या अंती ग्रेगोरने घेतलेली आपल्या मुलाची भेट.

शोलोखोवच्या शैलीविषयी इंग्रजी अनुवादावरून मत बसविणे हे अशक्यच. पण त्याच्या भाषांतरित लिखाणावरून एक गोष्ट निश्चित लक्षात येते ती अशी की लघुकथा वा दीर्घकथा यांचा प्रभावी लेखक म्हणून शोलोखोव आपले स्थान निश्चितपणे महत्त्वाचे ठेवू शकला असता. जीवनांगाचे चित्रण तीव्र, टोकदार रीतीने करणे हे त्याला चांगले साधते. खुद्द वर आलोचित केलेल्या दोन कादंबऱ्यांतील बुंचुक-अॅना यांची दीर्घकथा व युजीन लिस्तनिस्तकीचे चित्रण पाहता त्याच्या कथनकौशल्याची त्याचप्रमाणे त्याच्या खंडित, पण विविध व संपन्न जीवनानुभवांची ओळख पटते. अनेक जीवनांचे वेगवेगळे चित्रण करूनही जीवनावर प्रभावी व अर्थपूर्ण भाष्य करता येते, त्यासाठी टॉलस्टॉयसारखी महाकादंबरीच लिहिली पाहिजे असे नाही, याची जाणीव न झाल्याने शोलोखोवने एक अफाट प्रयत्न हाती घेतला.

यशस्वी कथाकाराची बीजे

लघुकथाकार म्हणून कदाचित् शोलोखोव अधिक यशस्वी झाला असता याचे प्रत्यंतर त्याचे दोन उपलब्ध लघुकथासंग्रह - 'लघुकथा' (शॉर्ट स्टोरीज, १९६६) आणि 'दोन नदीकाठच्या कथा' (१९६०) - हे वाचले असता येते. काही कथा दोन्ही संग्रहांत आढळतात. पण 'लघुकथा' ह्या संग्रहात त्याने कादंबऱ्या लिहिण्याआधीच्याच कथा असल्याने तो संग्रह पाहणे अधिक उपयुक्त ठरेल.

कथावार विश्लेषण न करता शोलोखोवच्या कोणत्या वैशिष्ट्यामुळे त्याच्या कथा यशस्वी वाटतात ते पाहू. एकतर शोलोखोव युद्ध आणि यादवी यांनी मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांच्या सर्व बाजू जाणत असल्याचा त्याच्या कथांतून प्रत्यय येतो. विशिष्ट अनुभवाचे एखादेच रूप जरी तो कथेतून मांडत असला तरी त्याच अनुभवाला समांतर पण विरोधी असा जीवनानुभव अस्तिवात असल्याची जाणीवही तो करून देत असतो. त्यामुळे कथेतील अनुभव एक बाजू आवश्यक म्हणून बंद केलेल्या आरशाच्या बाजूसारखा वाटतो. उदाहरणार्थ युद्धपर्वात जन्मलेल्या 'शिंगरू' ('द फोल्') या कथेत पाहा. एका शिंगराविषयी- जणु नवनिर्मितीचे प्रतीक बनलेल्या शिंगराविषयी- आत्मीयता निर्माण झाल्याने त्रोफिम पाठीवर सैन्य असता त्याला नदीत उडी घेऊन वाचवितो. पण या वाचविण्याच्या क्रियेत असताना त्याला गोळी न घालणारा कोसक त्रोफिम शिंगरासह परतीरावर पोचताच त्रोफिमला गोळी घालतो. जीव वाचविल्यास जीव द्यावा लागतो. शिंगराचा जीव वाचविणे म्हणजे एकंदर जीवनाविषयी आदर निर्माण होणे नव्हे. आणि म्हणून एका मर्यादित अर्थाने जीवनास मृत्यूपेक्षा महत्त्वाचे मानणे व त्याच क्षणी प्राण्यांचा जीव व माणसाचा जीव यांत भेद करून दुसऱ्यास कमी लेखणे या गोष्टी परस्परविरोधी नाहीत, असे शोलोखोव सुचवून जातो. अनुभव टोकदार करण्यासाठी थोडा कमी व्यापक करताना अनुभवाचे बव्हंगत्वही शोलोखोव सुचवितो ही त्याच्या कथेची एक जमेची बाजू आहे.

युद्ध आणि यादवी या दोन्ही घटनांत शेकडोंनी अवतरणाऱ्या जन्म-मृत्यू, शिव-अशिव इत्यादी सत्यद्वयांचे चित्रण करताना शोलोखोव आवश्यक तो अलिप्तपणा राखू शकतो. या घटनांच्या तपशीलाने तो जशी कथा भरून टाकत नाही त्याचप्रमाणे सांगितलेला तपशील पंचनामा करणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्याच्या स्वरात टिपून, संबंधित घटनांचे सामान्यत्व, त्यातील आवाहकत्व नष्ट झाल्याने त्यांत आलेल्या कोरडेपणा इत्यादी सर्वांची प्रत्ययकारी जाणीव तो वाचकाला करून देतो. त्याचा हा अलिप्तपणा कादंबऱ्यांत युद्ध तपशील देण्यात हरवला जातो वा दोन नदीची स्तोत्रे गाताना विरघळून जातो हे या संदर्भात लक्षात घेण्यासारखे आहे.

कथांतर्गत अनुभवाच्या मर्यादित व्याप्तीमुळे त्याच्या व्यक्तिरेखांना एक प्रकारचा बांधीवपणा येतो. कादंबऱ्यांतील विस्तृत व्यक्तिदर्शनात शिरलेला पसरटपणा कथांमध्ये अभावानेच दिसतो. कादंबऱ्यांच्या विस्तृत पटामुळे, व्याप्त कालखंडाच्या दीर्घत्वामुळे आणि संबंधित विषयांच्या (युद्ध, यादवी इत्यादींच्या) समावेशकत्वामुळे सारखे स्वभावविशेष असलेल्या व्यक्तिरेखांतील सूक्ष्म फरक कायम दर्शविता येत नसल्याने व्यक्तिरेखांना अस्पष्टपणा, धूसरपणा येतो. कथेत व्यक्तिदर्शन अधिक केंद्रित होते. विशिष्ट अनुभवाचे लोकविलक्षणत्व इतर सरमिसळ अनुभवांत दडून जात नाही. यामुळे एखादी प्रसंगमालिका कादंबऱ्यांत वाचताना प्रभावी वाटते, पण नंतर तिला मनावर ठसण्यास वाव मिळत नाही; उलटपक्षी अशाच तऱ्हेची घटना कथारूपाने सादर झाल्यास वाचल्यानंतरही मनात उरते. उदाहरणार्थ 'द ॲझुरर स्टेपी' यांत मालकाने बायकोवर नजर ठेवल्याबद्दल नोकराने मालकास चोप दिल्याची घटना येते. तीच पुढे कादंबरीत आक्सिन्या-लिस्टिन्स्की संबंधांत वर्णिली जाते, पण दोन्हीच्या परिणामकारकतेत केवळ त्यांच्या संबंधित मखरामुळे, कोंदणामुळे फरक पडतो हे लक्षणीय आहे. कादंबऱ्या वाचताना कथाबीजे विखुरली असल्याची जाणीव होते. उलटपक्षी कथा वाचताना अनुभवदर्शन अपुरे झाल्याची शंका येत नाही, हे कथालेखक व कादंबरीकार या शोलोखोवच्या दोन्ही भूमिकांचे एक निष्कर्षात्मक मूल्यमापन म्हणता येईल.

'एका माणसाची भवितव्यता' ('वन मॅन्स डेस्टिनी') म्हणून १९६७ साली प्रसिद्ध झालेल्या व 'मानवाचे भवितव्य' ('द फेट ऑफ मॅन') या नांवानेही उपलब्ध असलेल्या कथेत काही वेगळे साध्य झाल्याचे प्रत्यंतर येत नाही. आटोपशीर पसारा हा अकरणात्मक गुण व वर उल्लेखलेले करणात्मक विशेष यांमुळे शोलोखोव इथे अधिक यशस्वी झालेला दिसतो. एकंदरीने अनुभवांची संख्या वाढवून (वा ते फुगवून) कादंबरी बनत नाही; आणि मर्यादित वा काहीसा नेहमीचा अनुभव असूनही कथा उभी राहू शकते, या दोन्ही सूत्रांची प्रचीती शोलोखोवच्या लिखाणात येते.

कलावंत शोलोखोव 'संपला'?

अनुभवाच्या जातीनुसार वाङ्मयप्रकार निश्चित होतो हे सत्य त्याने नजरेआड केल्याने ऊरफोड्या महत्त्वाकांक्षेने प्रेरित झालेला शोलोखोव काही द्वंदाच्या समन्वयांत काही वेळा अंगभूत, स्वरूपसंबद्ध अशक्यता असते हे विसरला आणि कादंबरीकार या दृष्टीने रशियन कादंबरीच्या परंपरेत अनन्यसाधारण स्थान मिळविण्याचा त्याचा प्रयत्न फसला. १९३० नंतर जवळजवळ १९५६ पर्यंत त्याने काही लिहिले नाही व नंतरही फारसे महत्त्वाचे काही प्रसिद्ध केले नाही याची राजकीय व व्यक्तिगत कारणे बहुविध असतीलही. पण मला वाटते, हिमालयाएवढा कलाप्रयत्न अत्यंत कसून व नेकीने केल्यावर, व त्याला अपेक्षित ते कलात्मक यश प्राप्त न झाल्याने, त्याच्या कलाजाणीवेला आलेला थकवा हेच या दीर्घ स्तब्धतेचे कारण आहे. कलावंत शोलोखाव हा निद्रिस्त आहे की तपस्येत आहे असा जर प्रश्न पडला असता तर अजून काही आशा आहे, असे वाटले असते. त्याची राजकीय व साहित्यिक वक्तव्ये पाहता कलावंत शोलोखोव १९३० सालीच 'संपला' असावा असे वाटल्याखेरीज राहात नाही हेही तितकेच खरे.